

Odkazy na literaturu

Obecné odkazy k I. dílu
(tam s. 244)

Jak jsem uvedl v předmluvě, tato kniha bere v potaz historicko-kritickou exegezi a využívá jejích poznatků, avšak chce tuto metodu překračovat směrem k výkladu vlastním způsobem teologickému. Neklade si za cíl vstupovat do polemik historicko-kritického bádání. Vzdal jsem se proto jakýchkoli pokusů o úplnost v použití literatury, jíž stejně nelze dosáhnout. Použitá díla jsou v textu vždy stručně uvedena v závorce, úplné tituly jsou obsaženy zde v odkazech.

Nejprve ale jmenujme několik významných novějších knih o Ježíši:

- Joachim Gnilka, *Jesus von Nazareth. Botschaft und Geschichte*. Herders theologischer Kommentar zum Neuen Testament, Supplementband 3, Herder, Freiburg – Basel – Wien 1990.
- Klaus Berger, *Jesus*, Pattloch, München 2004. – Autor s hlubokými znalostmi exegeze představuje v dialogu s otázkami současnosti zásadním způsobem Ježíšovu osobnost a poselství.
- Heinz Schürmann, *Jesus. Gestalt und Geheimnis*, Gesammelte Beiträge, K. Scholtissek (ed.), Bonifatius, Paderborn 1994.
- John P. Meier, *A Marginal Jew. Rethinking the Historical Jesus*. Doubleday, New York 1991nn. – Toto vícesvazkové dílo amerického exegety je v mnoha ohledech vzorem historicko-kritické exegeze, jejíž význam i hranice jsou na něm patrné. Doporučení zasluhuje recenze na 1. díl od J. Neusnera: *Who Needs the Historical Jesus?* in: *Chronicles*, July 1993, s. 32–34.
- Thomas Söding, *Der Gottessohn aus Nazareth. Das Menschsein Jesu im Neuen Testament*, Herder, Freiburg – Basel – Wien 2006. – Kniha se nesnaží rekonstruovat historického Ježíše, nýbrž představuje svědectví víry různých novozákonních spisů.
- Rudolf Schnackenburg, *Die Person Jesu Christi im Spiegel der vier Evangelien*, Herders theologischer Kommentar zum Neuen Testament, Supplementband 4, Herder, Freiburg – Basel – Wien 1993. – Po této knize, o níž pojednávám v předmluvě k I. dílu, napsal Schnackenburg ještě poslední, drobné a osobní dílko: *Prátelství s Ježíšem*, Herder 1995, v němž „spíše než na to, co lze poznávat“, klade důraz na „to, co Ježíš působí v duších a srdcích lidí“, a snaží se tak – jak to sám vyjadřuje – „nalézat rovnováhu mezi rozumem a prožíváním“ (s. 7n).

Při výkladu evangelií se opírám převážně o jednotlivé svazky řady *Herders theologischer Kommentar zum Neuen Testament* (HThKNT), která bohužel zůstala neúplná.

Bohatý materiál k Ježíšově příběhu lze najít v šestisvazkovém díle *La storia di Gesù*, Rizolli, Milano 1983–1985 (ed. Virgilio Levi, odb. poradci Martini – Rossano – Gilberti – Dupont; různí autoři).

Zkratky jsou uváděny způsobem, který odpovídá třetímu vydání slovníku *Lexikon für Theologie und Kirche* (LThK), Herder, Freiburg – Basel – Wien 1993nn.

Obecné odkazy k II. dílu

Obecné odkazy, které jsem uvedl v I. dílu a které platí i pro tento díl, je třeba doplnit o několik dalších titulů se vztahem k *Ježíši Nazaretskému* jako celku.

- K dispozici je nyní šestidílná *Theologie des Neuen Testaments* (I/1–4; II/1–2) od Ulricha Wilckense (Neukirchner Verlag 2002–2009). Pro tento díl je nejdůležitější část I/2: *Jesu Tod und Auferstehung und die Entstehung der Kirche aus Juden und Heiden* (2003).
- Znovu vyšlo dílo Ferdinanda Hahna *Theologie des Neuen Testaments I (Die Vielfalt des Neuen Testaments)* a *Theologie des Neuen Testaments II (Die Einheit des Neuen Testaments)*, Mohr Siebeck, Tübingen 2002 (2005²).
- Martin Hengel / Anna Maria Schwemer vydali r. 2007 titul *Jesus und das Judentum* (Mohr Siebeck, Tübingen), který je pro tuto knihu důležitý. Jde o první část zamýšlených čtyřsvazkových dějin raného křesťanství.
- Z různých děl Franze Mussnera, podnětných pro tuto knihu, bych zde chtěl jmenovat zvláště: *Jesus von Nazareth im Umfeld Israels und der Urkirche. Gesammelte Aufsätze*, Michael Theobald (ed.), Mohr Siebeck, Tübingen 1999.
- Zvláště bych chtěl poukázat na knihu Joachima Ringlebena, o níž hovořím v úvodu: *Jesus. Ein Versuch zu begreifen*, Mohr Siebeck, Tübingen 2008.
- V úvodu je rovněž uvedena kniha Maria Reisera, zásadní pro otázku metodologie: *Bibelkritik und Auslegung der Heiligen Schrift. Beiträge zur Geschichte der biblischen Exegese und Hermeneutik*, Mohr Siebeck, Tübingen 2007.
- K témuž tématu je vhodný i titul *Geist im Buchstaben? Neue Ansätze in der Exegese* (Questiones disputatae, sv. 225), Thomas Söding (ed.), Herder, Freiburg – Basel – Wien 2007.
- Poučný je dále titul Françoise Dreyfuse *Exégèse en Sorbonne, exégèse en Église, Esquisse d'une théologie de la Parole de Dieu, Parole et Silence*, Les -Plans-sur-Bex 2006.
- Z oblasti systematické teologie je třeba jmenovat – vedle velkých christologických děl Wolfharta Pannenberg, Waltera Kaspera a Christopa Schönborna – také: Karl-Heinz Menke, *Jesus ist Gott der Sohn. Denkformen und Brennpunkte der Christologie*, Pustet, Regensburg 2008.
- Angelo Amato, *Gesù, identità del cristianesimo. Conoscenza ed esperienza*, Libreria Editrice Vaticana 2008.

1. kapitola: Vjezd do Jeruzaléma a vyčištění chrámu

- Vjezdu do Jeruzaléma je věnováno číslo 1/2009 mezinárodního katolického časopisu *Communio* (roč. 38, s. 1–43). Zvláště zde odkazují na příspěvek Harald Buchingera „*Hosanna dem Sohne Davids!*“

- Zur Liturgie des Palmsonntags*, s. 35–43. První kapitola knihy byla ovšem už napsána, když toto číslo *Communio* vyšlo.
- Rudolf Pesch, *Das Markusevangelium, Zweiter Teil*, Herders theologischer Kommentar zum Neuen Testament II/2, Herder, Freiburg – Basel – Wien 1977.
 - Eduard Lohse, stať *hōsanna*, in: *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, sv. IX, Gerhard Friedrich (ed.), Kohlhammer, Stuttgart 1973, s. 682nn.
 - K vyčištění chrámu, kromě komentářů: Vittorio Messori, *Patì sotto Ponzio Pilato?* SEI, Torino 1992, s. 190–199.
 - Martin Hengel, *Die Zeloten. Untersuchungen zur jüdischen Freiheitsbewegung in der Zeit von Herodes I. bis 70 n. Chr.*, Brill, Leiden – Köln 1976².
 - Týž, *War Jesus Revolutionär?* Calwer Hefte 110, Calwer Verlag, Stuttgart 1973⁴. Tam viz další literaturu.
 - Ulrich Wilckens, *Theologie des Neuen Testaments*, cit. d. (srv. Obecné odkazy k II. dílu), sv. I/2, s. 59–65.

2. kapitola: Ježíšova eschatologická řeč

Závěry, které vyvozují ohledně Ježíšovy eschatologické řeči, jsou pokusem o další rozvedení, prohloubení a – kde je nutno – o korekturu analýzy, kterou jsem podal v díle *Eschatologie* (1977), vyšlém nově jako *Eschatologie – Tod und ewiges Leben*, Pustet, Regensburg 2007.

- Flavius Josephus, *De bello Judaico / Der Jüdische Krieg*. Zweisprachige Ausgabe, Griechisch – Deutsch, Otto Michel und Otto Bauernfeind (eds.); VI 299n (cituji dle sv. II/2, München: Kösel 1969, s. 52n); pozn. s. 179–190.
- Alexander Mittelstaedt, *Lukas als Historiker. Zur Datierung des lukanischen Doppelwerkes*, Francke, Tübingen 2006, s. 49–164.
- Joachim Gnilka, *Die Nazarener und der Koran. Eine Spurensuche*, Herder, Freiburg – Basel – Wien 2007.
- Gregor von Nazianz, *Die fünf theologischen Reden*, Joseph Barbel (ed. a koment.), Patmos, Düsseldorf 1963 (cit.: Barbel).
- K Řím 3,23: Ulrich Wilckens, *Theologie des Neuen Testaments*, cit. d. (viz Obecné odkazy k II. dílu), sv. I/3 a II/1.
- Bernhard von Clairvaux, *De consideratione ad Eugenium papam / Über die Besinnung an Papst Eugen*, in: *Sämtliche Werke*, lat./něm., Gerhard B. Winkler (ed.), Tyrolia, Innsbruck 1990-99; sv. I (1990), s. 611–827; pozn. Hildegard Brem, s. 829–841 (cit.: Winkler I).
- K významu pobiblického židovství: Franz Mussner, *Dieses Geschlecht wird nicht vergehen. Judentum und Kirche*, Herder, Freiburg – Basel – Wien 1991.

3. kapitola: Mytí nohou

- K tématu čistoty/očišťování odkazují na stať *Reinheit/Reinigung* in: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Joachim Ritter, Karlfried

- Gründer (eds.), sv. 8, Schwabe, Basel 1992, s. 531–553, zvl. II/1 *Griechische Antike* (Martin Arndt), II/2 *Judentum* (Maren Niehoff), III/1 *Neues Testament* (Martin Arndt), III/2 *Patristik* (Rita Sturlese).
- K Plotínovi odkazují na Giovanniho Reale, *Storia della filosofia greca e romana*, sv. 8: *Plotino e il neoplatonismo pagano*, Bompiani, Milano 2004, s. 19–186.
 - Rudolf Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, Dritter Teil*, Herders theologischer Kommentar zum Neuen Testament IV/3, Herder, Freiburg – Basel – Wien 1975, s. 6–53.
 - Charles K. Barrett, *The Gospel According to St. John*, Westminster, Philadelphia 1978; cit. dle něm. vydání: *Das Evangelium nach Johannes*. Kritisch-exegetischer Kommentar über das Neue Testament, Sonderband, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1990.
 - Franz Mussner, *Der Jakobusbrief*, Herders theologischer Kommentar zum Neuen Testament XIII/1, Herder, Freiburg – Basel – Wien 1964, s. 225–230.

4. kapitola: Ježíšova velekněžská modlitba

- André Feuillet, *Le sacerdoce du Christ et de ses ministres d'après la prière sacerdotale du quatrième évangile et plusieurs données parallèles du Nouveau Testament*, Éditions de Paris 1972.
- Komentář *Der Hebräerbrief*. Koment. a vysvětl. Knut Backhaus (Regensburger Neues Testament), Pustet, Regensburg 2009; při psaní této kapitoly ještě bohužel nebyl k dispozici.
- Rudolf Bultmann, *Das Evangelium des Johannes*, Kritisch-exegetischer Kommentar über das Neue Testament 2, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, zde cit. dle 14. vydání (1956).
- Rudolf Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, Zweiter Teil und Dritter Teil*, Herders theologischer Kommentar zum Neuen Testament, Herder, Freiburg – Basel – Wien (IV/2: 1971, IV/3: 1975).
- K tématu „jméno“ v SZ srv. stat' šem od Heinz-Josefa Fabryho a Friedricha V. Reiterera, in: *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, Heinz-Josef Fabry, Helmer Ringgren (eds.), sv. VIII, Kohlhammer, Stuttgart 1995, s. 122–176; dále Hans Bietenhard, stat' ónoma, in: *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, sv. V, Gerhard Friedrich (ed.), Kohlhammer, Stuttgart 1954, s. 242–283.
- Basil Studer, *Gott und unsere Erlösung im Glauben der Alten Kirche*, Patmos, Düsseldorf 1985.

5. kapitola : Poslední večeře

- Annie Jaubert, *La date de la dernière Cène*, in: *Revue de l'histoire des religions* 146 (1954), s. 140–173; táž, *La date de la Cène. Calendrier biblique et liturgie chrétienne*, J. Gabalda & Cie., Paris 1957.
- Alberto Giglioli, *Il giorno dell'ultima Cena e l'anno della morte di Gesù*, in: *Rivista Biblica* 10 (1962), s. 156–181.
- Z ohromného množství literatury k otázce data poslední večeře a Ježíšovy

- smrti bych chtěl jmenovat jen výklad, který vyniká důkladností a přesností a který podal John P. Meier v 1. svazku knihy *A Marginal Jew. Rethinking the Historical Jesus I: The Roots of the Problem and the Person*, Doubleday, New York 1991, s. 372–433.
- K obsahu tradice poslední večeře jsem zvláště ocenil studie Rudolfa Pesche k tomuto tématu. Vedle jeho komentáře *Das Markusevangelium, Zweiter Teil*, cit. d. (viz lit. k 1. kap.) jmenuji: *Das Abendmahl und Jesu Todesverständnis* (Quaestiones disputatae 80, Herder, Freiburg – Basel – Wien 1978); *Das Evangelium in Jerusalem*, in: *Das Evangelium und die Evangelien. Vorträge vom Tübinger Symposium 1982*, Peter Stuhlmacher (ed.), Mohr Siebeck, Tübingen 1983, s. 113–155.
 - Stále důležitější je: Joachim Jeremias, *Die Abendmahlsworte Jesu*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1935 (1967⁴).
 - Erik Peterson, *Die Kirche*, in: *Theologische Traktate, Ausgewählte Schriften*, sv. 1, Barbara Nichtweiss (ed.), Echter, Würzburg 1994, s. 245–257.
 - Louis Bouyer, *Eucharistie. Théologie et spiritualité de la prière eucharistique*, Desclée, Paris 1966 (nově též: Cerf, Paris 2009).
 - Peter Fiedler, *Sünde und Vergebung im Christentum*, in: Internationale Zeitschrift für Theologie Concilium 10 (1974), s. 568–571.
 - Dietrich Bonhoeffer, *Nachfolge*, Kaiser, München 1937 (aktuálně in: *Werke IV*, Gütersloher Verlagshaus 2008), 1. kap.
 - Ulrich Wilckens, *Theologie des Neuen Testaments*, cit. d. (viz Obecné odkazy k II. dílu) I/2, s. 77–85.
 - Norbert Baumert / Maria-Irma Seewann, *Eucharistie „für alle“ oder „für viele“?* in: Gregorianum 89 (2008), s. 501–532.
 - Ferdinand Kattenbusch, *Der Quellort der Kirchenidee*, in: *Harnack-Ehrung. Beiträge zur Kirchengeschichte, ihrem Lehrer Adolf von Harnack zu seinem siebzigsten Geburtstage dargebracht von einer Reihe seiner Schüler*, J. C. Hinrichs, Leipzig 1921, s. 143–172.
 - Willy Rordorf, *Sabbat und Sonntag in der Alten Kirche*, Theologischer Verlag Zürich 1972; též, *Lex orandi – lex credendi. Gesammelte Aufsätze zum 60. Geburtstag*, Universitätsverlag Freiburg (CH) 1993, zvl. s. 1–51.
 - Josef Andreas Jungmann SJ, *Messe im Gottesvolk. Ein nachkonziliarer Durchblick durch Missarum Sollemnia*, Herder, Freiburg – Basel – Wien 1970.
 - Tato kapitola byla již sepsána, když vyšla útlá, ale důkladná studie Manfreda Hauka: „Für viele vergossen“. Studie zur sinngetreuen Wiedergabe des pro multis in den Wandlungsworten, Dominus-Verlag, Augsburg 2008.

6. kapitola: Getsemany

- K údajům o Getsemanech: Gerhard Kroll, *Auf den Spuren Jesu*, St. Benno, Leipzig 1975⁵.
- Alois Stöger, *Das Evangelium nach Lukas, 2. Teil*, Geistliche Schriftlesung 3/2, Patmos, Düsseldorf 1966.
- Rudolf Bultmann, *Das Evangelium des Johannes*, cit.d. (viz lit. k 4. kap.).

- K chalcedonskému koncilu: Alois Grillmeier, *Jesus der Christus im Glauben der Kirche*, sv. I: *Von der Apostolischen Zeit bis zum Konzil von Chalcedon (451)*, Herder, Freiburg – Basel – Wien 1979; k pokoncilním dějinám svazky II/1–4, 1986–2002, zvl. II/1 (1986): *Das Konzil von Chalcedon (451). Rezeption und Widerspruch (451–518)*.
- Složitě dějiny recepcce chalcedonského koncilu pojednal důkladně a přesně Hans-Georg Beck, *Die frühbyzantinische Kirche*, in: *Handbuch der Kirchengeschichte*, Hubert Jedin (ed.), II/2, Herder, Freiburg – Basel – Wien 1975, s. 1–92.
- K Maximu Vyznavači: Christoph Schönborn, *Die Christus-Ikone. Eine theologische Hinführung*, Novalis, CH-Quern-Neukirchen 1984, s. 107–138, a rovněž François-Marie Léthel, *Théologie de l'agonie du Christ. La liberté humaine du Fils de Dieu et son importance sotériologique mise en lumière par saint Maxime le Confesseur*, Beauchesne, Paris 1979.
- Joachim Jeremias, *Abba. Studien zur neutestamentlichen Theologie- und Zeitgeschichte*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1966.
- K teologii Olivové hory je důležitá kniha: François Dreyfus, *Jésus savait-il qu'il était Dieu?* Cerf, Paris 1984.
- Albert Vanhoye, *Accogliamo Cristo nostro sommo sacerdote. Esercizi Spirituali predicati in Vaticano 10–16 febbraio 2008*, Libreria Editrice Vaticana 2008.
- Adolf von Harnack, *Zwei alte dogmatische Korrekturen im Hebräerbrief*, in: *Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin 1929, s. 69–73, zvl. 71; oproti Harnackovi srv. fundovaný výklad textu Hebr 5,7–10 u Knuta Backhause, *Der Hebräerbrief*, cit. d. (viz lit. k 4. kap.), s. 206–211.

7. kapitola : Proces s Ježíšem

- Klasickým titulem k procesu s Ježíšem je stále: Josef Blinzler, *Der Prozess Jesu*, Pustet, Regensburg 1969⁴.
- Ohledně historických otázek jsou mi vodítkem zvl. Martin Hengel / Anna Maria Schwemer, *Jesus und das Judentum*, cit. d. (viz Obecné odkazy k II. dílu), s. 587–611.
- Důležité vhledy poskytuje Franz Mussner, *Die Kraft der Wurzel. Judentum – Jesus – Kirche*, Herder, Freiburg – Basel – Wien 1987, zvl. s. 125–136.
- K janovskému podání procesu a k otázce pravdy mi bylo k užitku: Thomas Söding, *Die Macht der Wahrheit und das Reich der Freiheit. Zur johanneischen Deutung des Pilatus-Prozesses*, in: *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 93 (1996), s. 35–58.
- Gerhard von Rad, *Theologie des Alten Testaments*, sv. 1: *Die Theologie der geschichtlichen Überlieferungen Israels*, Chr. Kaiser, München 1957.
- Charles K. Barrett, *Das Evangelium nach Johannes*, cit. d. (viz lit. k 3. kap.).
- Rudolf Pesch, *Das Markusevangelium, Zweiter Teil*, cit. d. (viz lit. k 1. kap.), s. 461–467.
- Joachim Gnilka, *Das Matthäusevangelium, Zweiter Teil*, Herders theologischer Kommentar zum Neuen Testament I/2, Freiburg – Basel – Wien 1988.

- Francis S. Collins, *The Language of God. A Scientist Presents Evidence for Belief*, Free Press, New York 2006; cit. dle německého vydání: *Gott und die Gene. Ein Naturwissenschaftler begründet seinen Glauben*, Gütersloher Verlagshaus 2007.

8. kapitola: Ježíšovo ukřižování a uložení do hrobu

- Působivou analýzu Iz 53 podal Marius Reiser, *Bibelkritik und Auslegung der Heiligen Schrift*, cit. d. (viz Obecné odkazy k II. dílu), s. 337–346.
- K Platónovi a knize Moudrosti rovněž Reiser, s. 347–353.
- K nápisu na kříži: Ferdinand Hahn, *Christologische Hoheitstitel. Ihre Geschichte im frühen Christentum*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1966³, s. 195n.
- Pro moderní teologie o Boží bolesti a o Ježíšově utrpení ze vzdáleného Boha odkazují na: Jürgen Moltmann, *Der gekreuzigte Gott. Das Kreuz Christi als Grund und Kritik christlicher Theologie*, Kaiser, München 1972, a: Hans Urs von Balthasar, *Theodramatik*, sv. IV: *Das Endspiel*, Johannes Verlag Einsiedeln 1983.
- Rudolf Bultmann, *Das Verhältnis der urchristlichen Christusbotschaft zum historischen Jesus*, Winter, Heidelberg 1960.
- Rudolf Pesch, *Das Markusevangelium, Zweiter Teil*, cit. d. (viz lit. k 1. kap.), s. 468–503.
- Rudolf Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, Dritter Teil*, cit. d. (viz lit. k 3. kap.), s. 310–352.
- K mariánské otázce: *Storia della mariologia*, sv. 1: *Dal modello biblico al modello letterario*, Enrico dal Covolo, Aristide Serra (eds.), Città Nuova / Marianum, Rom 2009, s. 105–127.
- K poslední části kapitoly: sv. 11 mých sebraných spisů *Theologie der Liturgie*, Gerhard Ludwig Müller (ed.), Herder, Freiburg – Basel – Wien 2008.

9. kapitola: Ježíšovo zmrtvýchvstání

- Zásadní pro exegetické otázky (tradice vyznání, zjevení atd.) je: Bédarigaux, *Dieu l'a ressuscité. Exégèse et théologie biblique*, Duculot, Gembloux 1973.
- Důležitý titul je též: Franz Mussner, *Die Auferstehung Jesu*, Kösel, München 1969.
- Cenné podněty skýtá: Thomas Söding, *Der Tod ist tot, das Leben lebt. Ostern zwischen Skepsis und Hoffnung*, Matthias Grünewald, Ostfildern 2008.
- První analýzu 1 Kor 15, o niž se do značné míry opírám i zde, jsem podal ve své knížce *Der Gott Jesu Christi. Betrachtungen über den Dreieinigen Gott*, Kösel, München 1976, s. 76–84 (znovu vyšlo 2006).
- Josef Blank, *Paulus und Jesus. Eine theologische Grundlegung*, Studien zum Alten und Neuen Testament 18, Kösel, München 1968.
- Rudolf Bultmann, *Neues Testament und Mythologie. Das Problem der Entmythologisierung der neutestamentlichen Verkündigung*, Kaiser, München 1941 (znovu vydáno 1985).

- Hartmut Gese, *Die Frage des Weltbildes*, in: týž, *Zur biblischen Theologie. Alttestamentliche Vorträge*, Beiträge zur evangelischen Theologie 78, Kaiser, München 1977, s. 202–222.
- Hans Conzelmann, *Zur Analyse der Bekenntnisformel I. Kor. 15,3–5*, in: *Evangelische Theologie* 25 (1965), s. 1–11, zvl. 7n; také in: týž, *Theologie als Schriftauslegung. Aufsätze zum Neuen Testament*, Beiträge zur evangelischen Theologie 65, Kaiser, München 1974, s. 131–141, zvl. 137n.
- Martin Hengel / Anna Maria Schwemer, *Jesus und das Judentum*, cit. d. (viz Obecné odkazy k II. dílu).
- Friedrich Hauck, stat' *alalázō*, in: *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, sv. I, Gerhard Kittel (ed.), Kohlhammer, Stuttgart 1933, s. 228n.
- Dále je třeba poukázat na komentáře, zvl. na: Ulrich Wilckens, *Theologie des Neuen Testaments*, cit. d. (viz Obecné odkazy k II. dílu), sv. I/2, s. 107–160.